

УДК 94 (477.74-21) : 377-055.25 «1806/1920»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.156>

Анна Коробчук*

БАТОГОМ І ПРЯНИКОМ: СПЕЦИФІКА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ

Анотація: У даній статті розглядається виховання пансіонерок як один з ключових аспектів історії Одеського інституту шляхетних дівчат (далі – Інститут). Авторка розкриває специфіку виховного процесу у закритому жіночому закладі освіти. Увага приділяється місцю релігійних засад у повсякденному житті інституток. Прослідковуються загальні тенденції в освітньому та виховному процесах в інституції.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше характеризуються особливості формування особистості майбутніх леді у стінах Інституту. У статті наводяться приклади порушення правил установи та заходи покарання, котрі застосовувалися до юних бешкетниць.

Ключові слова: Одеський інститут шляхетних дівчат, жіноча освіта, дівочий пансіон, закритий заклад освіти, виховання, Одеса

Виховання дитини – тривалий і трудомісткий процес в якому беруть участь батьки, вчителі та суспільство. У сучасній педагогіці вирізняється різноманіття методів виховання та навчання дітей різного віку. На сьогодні «золота молодь» здобуває середню освіту в державних і приватних ліцеях та гімназіях, маючи менше обмежень і суворих покарань, аніж їхні однолітки у позаминулому столітті. Зокрема, у суспільстві XIX – початку XX ст. інститутські традиції славилися своєю суворістю, і навіть залякували малечу, що якщо вони будуть бешкетувати, то відправлять їх до Інституту, де привчаться «по струнці ходити». Установи були від початку своєї історії закритого типу, де юні дворянки перебували цілодобово, навчаючись і проводячи своє дозвілля.

Метою статті є дослідження особливостей виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат.

Для вивчення даного аспекту історії Одеського інституту є необхідним залучення комплексу історичних джерел. Насамперед, порядки в інституції визначалися статутами (1814, 1829, 1855), де регламентувалися ключові погляди на усебічне виховання юної леді. Реалізацію норм, викладених у документах, надають змогу представити мемуари. Серед них, спогади колишніх вихованок установи Ніни Аленнікової «Російська трагедія. Дороги далекі, безповоротні» та «Записки Анастасії Дмитрівни Різо», а також мемуари К.А. Скальковського «Спогади молодості (по морю життєвому)» (1906). Корисним доповненням є листівки пансіонерок. Зокрема, вони збереглися в особистому фонді В. Торгут¹. Заохочення та покарання під час занять дають змогу простежити навчальні

* Коробчук Анна Сергіївна – асистентка кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури (Одеса, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9125-7036>; e-mail: korobchuk@ogasa.org.ua

¹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 195.

зведення та «Відомості для бажаючих розмістити дітей в одеський інститут шляхетних дівчат».

Історіографія з теми представлена дослідженнями часів існування інституції. А. Скальковський у роботі «Матеріали для історії суспільної освіти в Одесі» (1867) згадував про традиційний лад у дівочому пансіоні. У головній роботі з історії Інституту «Короткий історичний нарис 50-річчя Одеського інституту шляхетних дівчат» (1879) питання виховного процесу розглядаються опосередковано. Насамперед, праця викладача Закону Божого та настоятеля інститутського храму протоієрея Іоанна Хрисанфовича Стрельбицького «Церква Одеського інституту імператора Миколи I» (1907) розкриває релігійні засади виховання пансіонерок.

У роки існування дівочого пансіону директорки закладу на власний розсуд карали своїх підопічних. Зокрема, А. Різо пригадувала: «ще два роки я мала страждати від голоду, від несправедливої та злої Майє. Вона не сміла бити старших, але карала нас, залишаючи без обіду і я, нещасна, часто з голоду падала без почуттів і лікар Верлеян приходив і пригощав мене «дівочою шкірою» [солодкий засіб від кашлю] і сварив директорку Майє»² Вона, також, пригадувала, що керівництво не карало заможних дівчат, а найчастіше під розправу потрапляли сироти, які не мали заступництва серед старших.

Правила у даній приватній інституції з 1814 р. регламентувалися «Нарисом правил виховання в обох одеських шляхетних інститутах» (упорядник абат Ніколь), що поклали фундамент у подальші статuti Інституту. В основу виховних традицій закладено публічне заохочення та публічне виховання, що мало пробуджувати конкурентність серед пансіонерок. Кожна наглядачка (пізніше – класна дама) вела класний журнал, де занотовувала успіхи та прорахунки вихованок під час уроків і поведінці загалом. Щонеділі витяги з цих записів зачитувалися привселюдно та передавалися Воєнному губернатору³. Також, про успішність інституток повідомлялося щомісячно їх батькам і родичам⁴, які могли зробити власні корективи у виховний процес доньки чи племінниці: пожуривши або похваливши, додатковим візитом або принесеним смаколиком чи цікавою книгою для дозвілля.

Починаючи з існування дівочого пансіону в Одесі, курс Закону Божого був найпріоритетнішим для вихованок закладу, бо виховання порядної дружини та зразкової матері було неможливе без використання моральних принципів, що лежать в основі будь-якої релігії. Враховуючи етнічну різнобарвність регіону, інститутки протягом усього періоду існування установи мали нагоду вивчати Закон Божий у одних з найвідоміших священнослужителів відповідно до усталених сімейних традицій, а також паралельно привчаючись до релігійної віротерпимості.

Під час виховання дівчат у дівочому пансіоні першочерговою метою освітнього закладу було освоєння навичок вправного ведення домогосподарства. Через це значна увага у розкладі молодших і старших пансіонерок приділялася: «приємним» мистецтвам (музика, танці, малювання) та рукоділлю і домострою (домашньому господарству). Дівчатам

² Из летописи св. Александринской церкви. URL: <http://cobop.narod.ru/txt/odessa/deribas/serafimov.html>

³ [Ніколь Ш.Д., аббат]. Начертание правил воспитания в обоих одесских благородных институтах. Одесса, 1814. С. 8.

⁴ Краткий исторический очерк пятидесятилетия Одесского института благородных девиц. Одесса, 1879. С. 9.

наголошувалося, що володіння витонченими мистецтвами слугують додатковою прикрасою до їх морального стану. У розкладі наймолодших вихованок відводився час для занять з музики та танців, а в другому та третьому класі вивчали окрім цього ще й малювання. Важливе значення приділялося рукоділлю, котрому навчали наглядочки. Пріоритетність цих навичок підтверджує той факт, що під час візиту до освітньої установи королева Обох Сицилій Марія Кароліна Австрійська поділилася своїми вміннями⁵. Вихованки практикувалися у вишивці, але найголовніше у шитті, бо кожна дівчина мусила не стидаячись носити одяг власного шиття⁶.

Старші пансіонерки активно залучалися до ведення господарських справ у пансіоні. Прищеплювання навичок з домострою відбувалося завдяки чергуванням, що проходило протягом тижня. Шестеро чергових залучалися до кухонних справ, а також вчилися вести рахунки.

Відповідно до статуту Одеського інституту шляхетних дівчат 1829 р., коли освітній заклад було прийнято під протекторат імператриці та Відомства установ імператриці Марії (ВУІМ), § 33 у випадку порушення дисципліни пансіонерки мали виправлятися моральними повчаннями. Також, про бешкетництва дівчини докладалося керівниці Інститутом, що мало викликати відчуття провини у вихованки й оберігати її від витівок у майбутньому. Допускалися такі різновиди покарань: відсаджування на окремі місця в їдальні та класах, не допускання до обіду або вечері, заборона на проведення дозвілля разом з іншими пансіонерками. Важливо, що тілесні покарання суворо заборонялися (§ 89).

За роки навчання в Інституті, згідно статуту за 1829 р., леді мала опанувати окрім різноманітних світських наук, також і низку витончених мистецтв, що подекуди мали важливіше значення для майбутньої берегині домашнього затишку, аніж знання геометрії чи фізики. До таких мистецтв належали: малювання, гра на музичних інструментах, музика вокальна, а також танці. Прикметно, що ці дисципліни називалися ще й «дворянськими науками». Окремо викладався краснопис (каліграфія) для молодших вихованок. Місце у розкладі пансіонерок знаходилося і для риторики. Усі перераховані навички ставали у нагоді майбутній світській дамі, але для того, щоб мати репутацію прекрасної господині, приділялася увага рукоділлю та засвоєнню навичок домашнього господарства.

Курс витончених мистецтв панянки опановували протягом усіх шести років перебування у закладі освіти. Навички добропорядної господині прищеплювалися поступово з малечку під час навчання рукоділлю. У найстарших пансіонерок з'явилися обов'язки чергової, якою щодня ставала одна з них. Дівчина, яка чергувала, була активно залучена до усіх процесів, що протікали у кухонному господарстві та відсторонялася від навчання на цей день. Вона мала бути присутньою під час видачі продуктів економом, надавала накази поварам стосовно страв, слідкувала за чистотою й охайністю, а також підраховувала продуктові збитки.

Перебування у закритій установі передбачало контроль над комунікаціями вихованок: листи зачитувалися керівництвом: «вихованки не можуть ні відсилати будь-яких листів інакше, аніж через директорку, яка зобов'язувалася читати всі без вилучення»⁷.

⁵ [Николь Ш.Д., аббат]. Начертание правил воспитания... С. 2-5.

⁶ Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одессе. Одесса, 1867. С. 24.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 4: 1829: от № 2575 до 3398. Санкт-Петербург, 1830. С. 556.

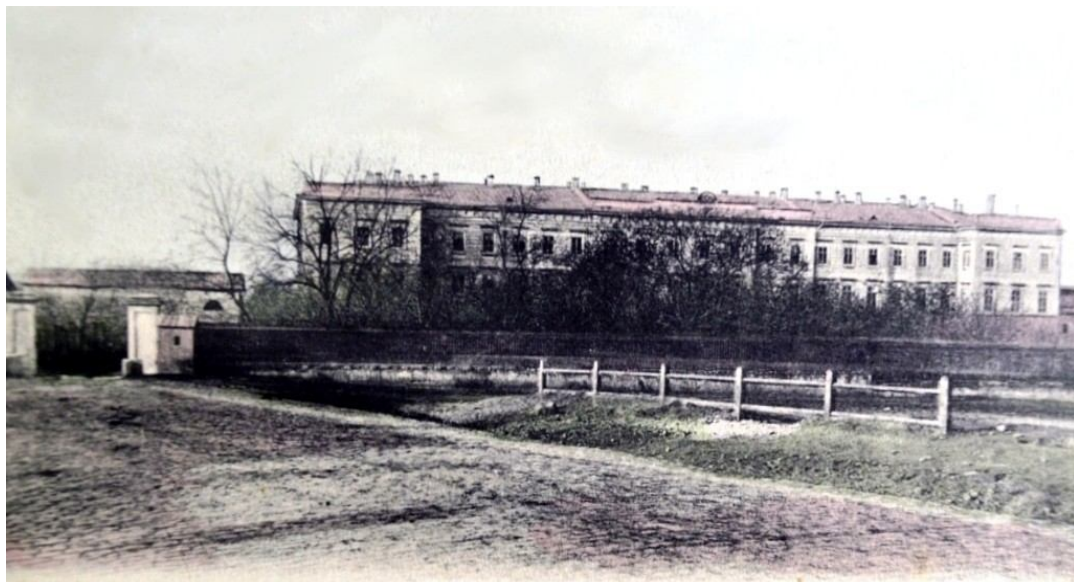

Рис. 1. Інститут шляхетних дівчат в Одесі (листівка початку ХХ ст.)

Також, на сторінках газети «Одеський вісник» у 1834 р. попереджалося, що у непризначений для відвідування час можливі були зустрічі з родичами, які мешкали поза Одесою, а для місцевих лише у невідкладних випадках. У такому разі, по прибуттю батьки першочергово спілкувалися з керівницею. Зустрічі з дівчатами відбувалися у приймальній залі установи. Керівництво закликала з розумінням поставитися до чинних обмежень заради спільної мети виховання пансіонерок: «...батьки та родичі, котрі довіряють Інституту дівчат, цілком оцінять користь цього розпорядження, що має на меті запобігти частим розвагам, особливо під час занять...»⁸.

Важливою віхою в історії Інституту було освячення храму при ньому. Церква св. мучениці цариці Олександри була побудована у приміщенні інституції у 1834 р., а з переїздом установи до нової будівлі в 1859 р. була переміщена⁹. Настоятелями храму були викладачі Закону Божого, які впливали на світогляд юних панянок не лише під час занять, але й релігійних церемоній, котрі ставали частиною повсякденного життя.

Відзначали в установі й дні народження покровительки закладу імператриці Олександри Федорівни. Одним з таких днів – 1 липня 1834 р., коли члени ради Інституту, керівництво та вихованки зібралися в інститутській церкві задля божественної літургії та святкового молебню. Цього дня вперше в закладі пролунали молитви у виконанні хору пансіонерок. Важливим було, що під час релігійних свят і перевірок вищими керівництвом закладу освіти до церкви навідувалися високопосадовці, що підсилювало авторитетність релігійних канонів та атмосферу свят. Однак, найменші вихованки досить важко сприймали тривалі божественні літургії, хоча до протоієреїв зазвичай вони ставилися з теплотою.

⁸ Одесский вестник. 1834. № 79. С. 313.

⁹ Из летописи св. Александриной церкви...

Рис. 2. Церква св. мучениці цариці Олександри в Інституті шляхетних дівчат в Одесі (лістівка початку ХХ ст.)

У 1855 р. було уніфіковано освітньо-виховний процес у закладах підвладних Відомству, а основні постулати було викладено у «Статуті жіночих закладів освіти». Відповідно до нього ключовою метою жіночих закладів освіти було виховання добрих дружин, матерів родин¹⁰, що було неможливим без християнського виховання. Віднині освітній процес в Інституті поділявся на три напрями: фізичне виховання, моральне виховання, розумова діяльність. Відповідно богословська освіта опинилася на перетині морального виховання і вивчення «Закону Божого» під час уроків. Для вивчення вказаної вище дисципліни в розкладі як молодших, так і старших пансіонерок відводилося по 3 години.

¹⁰ Устав женских учебных заведений Ведомства учреждений императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 года. Санкт-Петербург, 1884. С. 6.

Згідно «Статуту жіночих закладів освіти» 1855 р. окрема увага приділялася фізичному вихованню інституток. Метою останнього була профілактика захворювань і підсилення імунітету вихованок. Задля цього проводилася гімнастика за особливою програмою. Враховуючи приналежність Інституту до першого розряду закладів ВУІМ, окрім аудиторних наук дівчата вивчали рукоділля й основи домогосподарства, однак на відміну від вихованок училищ, з них не вимагалось пошиття власноруч одягу та виконання обов'язків обслуговуючого персоналу¹¹. Інститутки, які проявляли музичні здібності, мали нагоду продемонструвати власні таланти під час концертів, що влаштовувалися в установі.

Про важливість релігійного виховання свідчать спогади протоієрея Серафімова 11 січня 1859 р.: «З єдиної волі вихованок і виховательок з собору було привезено настоятелем храму чудодійний образ Богоматері Касперовської для молитви та поклоніння Цариці небесній»¹². Обраним пансіонеркам старшого класу щастило долучитися до церемонії зустрічі святині: коли ікону приносили до закладу, то у фойє її зустрічали дві вихованки, які на першому поверсі передавали її двом першокласницям, а за ними спостерігали виховательки, керівництво та хор. Потім настоятель клав образ на спеціально підготовлене місце, котре було оздоблено різноманітним різнотрав'ям. Заслухавши тропарі на честь свята і прислонивши коліна, ікону брали дві інші вихованки, які несли її до храму. Інститутки по завершенню літургії, заслуховували молебень, а потім прикладалися до святині. Також вихованки протягом години робили хресну ходу зі святинею приміщеннями закладу. У зв'язку з військовими подіями, у 1905 р. традиційну церемонію відклали на грудень. В Одеському інституті існувала традиція прибирати храм випускницями по завершенню літургії напередодні Великодня, у Велику суботу. Дівчата чистили свічки та витирали пил з ікон¹³.

Спілкування з персоналом, що обслуговував Інститут, суворо заборонялося. Однак, одного разу допитливість і тяга до пригод трьох пансіонерок змусила рушити до зали, де працювали молоді електрики, які з охотою розпитали дівчат про їх «тюремне життя», а під кінець розмови насипали повні кишені насіння. Повертаючись, інститутки натрапили на старшу «класуху» (класну даму), яка пригрозила, що повідомить все керівниці. Запізнівшись на урок, пансіонерки з почуттям провини посіли свої місця. Коли настала обідня година, суворо тишу в їдальні порушила своєю промовою «Маман» (керівниця): «...у стінах шляхетного закладу перебувають такі обурливі елементи, які порушують своєю поведінкою увесь життєвий устрій. Незважаючи на заборону ходити до зали до робітників, відшукалися три дівчини, котрі мали сміливість вирушити туди, завести знайомство з робітниками, голосно хіхікали, словом зганьбили нашу установу “шляхетних дівчат”»¹⁴. Потім вона наказала вийти і показатися всьому Інституту. Однак, вихованок не завжди лякали нотації керівництва так, як повідомлення про бешкетництво батькам. Прикметно, що одну з учасниць подій та авторку мемуарів, Ніну Алєннікову батько згодом перевів до Павловського інституту в Петербурзі, погрожуючи більш суворими порядками¹⁵.

¹¹ Ibid. С. 31-33.

¹² Стрельбицкий И.Х. Церковь Одесского института императора Николая I. Одесса, 1907. С. 57.

¹³ Ibid. С. 57-61.

¹⁴ Алєннікова Н. Русская трагедия. Дороги дальние, невозвратные. URL: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/522796-7-nina-alennikova-russkaya-tragediya-dorogi-dalnie-nevozvratnye.html#book>

¹⁵ Ibidem.

Також карали дівчат обмеженням відпусток і побачень. Зокрема, подібні заходи застосовувалися у випадку запізень попереднього разу, або якщо класні дами помічали негативний вплив з боку оточення, що відображалися в змінах у поведінці панянки¹⁶. Відповідно, перебуваючи поза стінами закладу, інститутки повинні були тримати себе як справжні леді.

Контроль за успішністю інституток у навчанні покладался на викладачів окремих дисциплін. У кожному класі була книга (аналог класного журналу), де фіксувалися досягнення дівчат в науках. Оцінювалися відповіді учениць під час уроків та іспитів за 12-бальною шкалою з градацією, як і в сучасних школярів: 12 – відмінно, 11 – вельми добре, 10-9 – дуже добре, 8-7 – добре, 6-5 – посередньо (незадовільно), 4-1 – погано¹⁷.

Відповідно до вимог у програмі за 1870 р. учениці, які отримували середній бал з навчальних дисциплін менше, аніж 7 балів – залишалися на другий рік у тому самому класі, однак понад два роки в одному класі залишатися не дозволялося¹⁸. Прикметно, що на вітальних листівках пансіонерок зустрічалися бажання безперешкодного переходу до наступного класу, що може свідчити про переймання пансіонерками з даного питання, або про можливі погрози вчителів і керівництва залишити ученицю на другий рік у тому самому класі¹⁹.

На відміну від програми 1866 р., у 1870 р. у загальному переліку предметів пансіонерок відсутнє приготування їжі на зразковій кухні, однак кулінарії продовжували навчати у старших класах. За заняття музики батьки вихованки мали сплатити додатково 30 рублів на рік, а заняття проводилися в обсязі по одній годині на тиждень²⁰.

На початку ХХ ст., зокрема у 1904 р., для розрахунку вказаного показника враховуються бали за два останні навчальні роки з наступних дисциплін: Закон Божий, російська, французька, німецька мови, історія, географія, природознавство, математика та педагогіка, а також оцінка за поведінку. Наприклад, випускницям 1904 р. Ользі Клименко-Кушнеренко та Марії Чернішевській, котрі займали останні сходинки рейтингу, на загальний добрий результат негативно вплинули посередні оцінки з французької мови. Однак, дуже добрими у даних пансіонерок були результати з Закону Божого та педагогіки, а поведінка була одна зі зразкових. Серед 30 випускниць цього року відзнаки отримали вісім інституток: шифр – Зоя Булгакова, золоті медалі – Кіра Іванова, Лідія Францкевич, срібні медалі – Єлизавета Петрова, Клеопатра Гейденрейх, Інна Мойсеєва та Катерина Данилович, книги – Лідія Писарівська²¹.

Інститутки, які за роки навчання проявили себе зразково в поведінці та науках під час випускної церемонії відзначалися винагородами: золотим шифром²² (не нижче 11 балів), золотою (не менше 10 балів) і срібною (не менше 9 балів) медалями, похвальними листами, пам'ятними книгами з дарчими підписами. Згідно статуту 1855 р. поведінка ставала

¹⁶ РДІА. Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1зв.

¹⁷ РДІА. Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁸ Сведения для желающих поместить детей в одесский институт благородных девиц (с приложением программ за 1870 г. Одесса, 1870. С. 16.

¹⁹ РДІА. Ф. 1578. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 13.

²⁰ Сведения для желающих поместить детей в одесский институт благородных девиц... С. 4-5.

²¹ РДІА. Ф. 759. Оп. 58. Спр. 255. Арк. 12-14.

²² Золотий вензель у вигляді ініціалів, який носили на банті. – Прим. ред.

важливим фактором для отримання нагороди: у пансіонерки, яка претендувала на винагороду, протягом трьох років мала мати 11-12 балів за поведінку, а у разі однакових результатів за навчання – вище рейтинг мала дівчина з вищим балом за поведінку.

Заохочення у вигляді подарункової книги та похвального листа отримували не лише випускниці, але й відмінниці (не менше 11 балів) молодших класів під час випускних балів старших колежанок, що мало на меті стимулювання інтересу до навчання у них в майбутньому та надання прикладу іншим пансіонеркам. І дійсно, зазвичай нагороджені молодші дівчата у майбутньому отримували медалі та шифри.

Подекуди колишні зразкові інститутки дивували своїх вихователів і вчителів неприйнятною для леді поведінкою після свого випуску із закладу освіти. Не всі вихованки інституції підтримували імідж Інституту у суспільстві по його завершенню. Зокрема, одна з колишніх пансіонерок, донька катеринославського поміщика Анна Борзенко, яка з відзнакою завершила курс навчання у 1854 р., наробила галасу після випуску з інституції. Вона відзначалася войовничим характером, носила коротку зачіску та була захоплена ідеями героїчних повстань. Дівчина домоглася своєї мети і, будучи визнаною чоловіком, вступила на військову службу. Подальша її доля була трагічною. Адже за згадкою К.А. Скальковського довідуємося, що «улан, у формулярному списку якого значилось би, що закінчив курс в інституті шляхетних дівчат, незабаром загинув»²³.

Отже, перебуваючи у закритій освітній установі – Одеському інституті шляхетних дівчат, пансіонерки виховувались і навчались, дотримуючись суворої дисципліни. Остання забезпечувалася за допомогою різних способів впливу на дівчат. Зазвичай у дівчат-бешкетниць викликали почуття сорому та провини, закликаючи до совісті та моралі. Важливе значення мав публічний характер як заохочень, так і покарань, задля того, щоб виховувати не лише одну чи кількох пансіонерок, а надати приклад (чи навпаки), щоб спинити інших.

Керівництво закладу мало вплив на вихованок не лише під час перебування останніх у стінах інституції, але й під час їхніх візитів до міста й опиралося на підтримку зі сторони батьків і родичів. Значний вплив на виховання майбутньої добродісної матері та дружини мали морально-релігійні норми, котрі прищеплювали пансіонеркам у повсякденні, на заняттях і під час свят. Дорікання та публічна похвала, відмова у побаченнях з близькими та винагородження за успішне навчання і досконалу поведінку на випускних церемоніях, де збирався цвіт тогочасної еліти – саме так з мажорок XIX ст. виховувалися справжні світські леді, зразкові дружини та матусі.

Anna Korobchuk

Carrot and Stick: the Specificity of the Educational Process in the Odesa Institute of Noble Maiden

Abstract: This publication examines the education of female boarders as one of the key aspects of the history of the Odesa Institute of Noble Maiden. The author reveals the specifics

²³ Скальковский К.А. (1843-1906). Воспоминания молодости (по морю житейскому): 1843-1869. Санкт-Петербург, 1906. С. 21.

of the educational process in a closed women's educational institution. Attention is paid to the place of religious foundations in the everyday life of institute girls. General trends in educational and educational processes in the institution are followed. The scientific novelty is that, for the first time, the features of personality formation of future ladies are characterized within the walls of the Institute. The article gives an example of violation of the institution's rules and the punishments applied to young miscreants.

Boarding women, being in a closed educational institution, were brought up and studied, observing strict discipline. The latter was provided with the help of various methods of influencing the girls. Usually, naughty girls were made to feel shame and guilt, calling for conscience and morality. The public nature of both encouragement and punishment was important, in order to educate not only one or several boarders, but to set an example (or vice versa) to deter others. The management of the institution had an influence on the pupils not only during their stay in the walls of the institution, but also during their visits to the city and relied on the support of their parents and relatives.

Moral and religious norms, which were instilled in boarders in everyday life, at classes and during holidays, had a significant influence on the upbringing of the future virtuous mother and wife. Reprimands and public praise, refusal to meet with loved ones and rewards for successful studies and perfect behavior at graduation ceremonies, where the flower of the elite of the time gathered. Thus, in the 19th century real ladies of the world, exemplary wives and mothers were brought up.

Keywords: Odesa Institute of Noble Maiden, women's education, girls' boarding house, closed educational institution, upbringing, Odesa